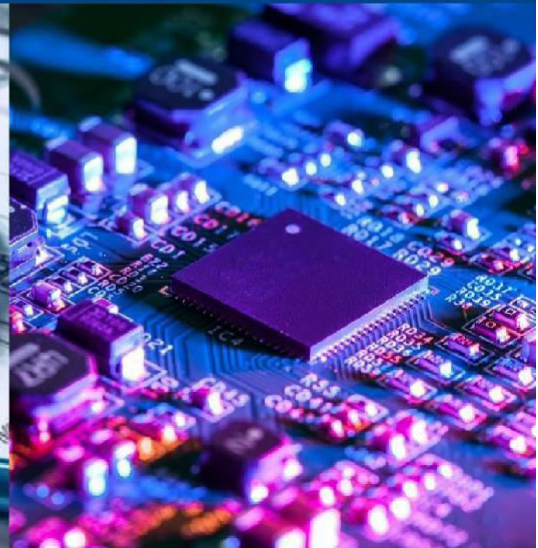
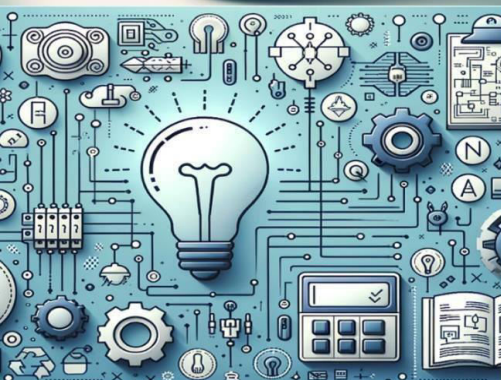

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

Impact Factor: 8.206

Volume 8, Issue 7, July 2025

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

ज्ञानेश्वरीची भाषा, साहित्यिक शैली आणि सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव: एक चिकित्सक अध्ययन

Bharat Maruti Chougale, Mahadev Angad Jagtap

Research Scholar, Department of Marathi, Sunrise University, Alwar, Rajasthan, India.

Assistant Professor, Department of Marathi, Sunrise University, Alwar, Rajasthan, India.

सारांश: संत ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी ही मराठी वाङ्मयातील महत्त्वाची काव्यकृती असून तिचे वैशिष्ट्य केवळ भगवद्गीतेवरील भाष्य म्हणून मर्यादित नाही. तिची भाषा, ओवी छंद, संवादात्मकता, दृष्टांत, प्रतीक-योजना, अलंकार, नादमाधुर्य आणि लोकाभिमुखता या घटकांमुळे ज्ञानेश्वरीला स्वतंत्र साहित्यिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात ज्ञानेश्वरीच्या भाषाशैलीचे विविध पैलू आणि तिच्या सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

ज्ञानेश्वरांनी तेराव्या शतकातील मराठीचा वापर करून गहन तात्त्विक विषय सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविला. संस्कृतमधील तत्त्वज्ञान आणि लोकजीवनातील उदाहरणे यांचा संगम त्यांच्या भाषेत दिसतो. ओवी हा देशी छंद, संवादात्मक मांडणी, प्रश्नोत्तर पद्धती, मातृवत संबोधन, लोकम्हणी, वाक्प्रचार आणि दैनंदिन जीवनातील दृष्टांत यांमुळे ज्ञानेश्वरीची अभिव्यक्ती सहज आणि परिणामकारक बनली. त्याचबरोबर वारकरी परंपरा, सामाजिक समता आणि मराठी भाषेच्या साहित्यिक प्रतिष्ठेच्या संदर्भात ज्ञानेश्वरीचे योगदान विचारात घेण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स: ज्ञानेश्वरी, संत ज्ञानेश्वर, मराठी भाषा, ओवी, भाषाशैली, संवादात्मकता, लोकाभिमुखता, संतसाहित्य, वारकरी संप्रदाय, सामाजिक प्रभाव.

I. प्रस्तावना

मराठी साहित्याच्या प्रारंभीच्या विकासात संतसाहित्याची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान मराठीत मांडले. हा केवळ भाषांतराचा प्रयत्न नसून मूळ तत्त्वज्ञानाचे लोकाभिमुख साहित्यिक पुनर्मांडणीचे कार्य आहे. ज्ञानेश्वरीच्या साहित्यिक मूल्याचा अभ्यास करताना तिच्या आशयाबरोबरच भाषेची रचना, छंद, अलंकार, प्रतिमा, संवाद, प्रतीके आणि लोकजीवनाशी असलेले नाते लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

II. संशोधनाची उद्दिष्टे

ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
तिच्या साहित्यिक शैलीची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
ओवी छंदाचे स्वरूप आणि सौंदर्य तपासणे.
संवादात्मक शैलीचे विश्लेषण करणे.
लोकाभिमुख भाषेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
प्रतीक, दृष्टांत आणि अलंकारांचा अभ्यास करणे.
ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचा मराठी वाङ्मयावर झालेला प्रभाव समजून घेणे.
तिच्या सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

III. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लेखासाठी ज्ञानेश्वरी आणि तिच्यावरील उपलब्ध विवेचनात्मक साहित्याचा ग्रंथालयीन पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. भाषिक व साहित्यिक वैशिष्ट्यांचे विषयानुसार वर्गीकरण करून त्यांचा चिकित्सक विचार करण्यात आला आहे. संतसाहित्य आणि मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात ज्ञानेश्वरीचे स्थान समजून घेण्यासाठी संबंधित साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

IV. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचे स्वरूप

ज्ञानेश्वरीची भाषा तेराव्या शतकातील मराठीशी संबंधित आहे. तिच्यात संस्कृत तत्त्वज्ञानातील संज्ञा आणि लोकजीवनातील मराठी शब्द यांचा संगम दिसतो.

ज्ञानेश्वर हे संस्कृतचे अभ्यासक होते. त्यामुळे तात्त्विक विषयांच्या विवेचनात संस्कृतपर संज्ञा आढळतात. परंतु त्याच वेळी भक्ती, प्रेम, करुणा आणि वात्सल्य यांचे वर्णन करताना मराठीतील जिह्वाव्याचे शब्द वापरले जातात.

ही द्विस्तरीय भाषिक रचना ज्ञानेश्वरीला एकाच वेळी तात्त्विक आणि लोकाभिमुख बनवते.

V. ओवी छंदाचे वैशिष्ट्य

ज्ञानेश्वरीच्या अभिव्यक्तीचे प्रमुख माध्यम ओवी हा छंद आहे. ओवी हा लोकपरंपरेशी संबंधित असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाचा आशय लोकांच्या श्रवणपरंपरेशी जोडला गेला.

ओवीच्या लयबद्ध रचनेमुळे ज्ञानेश्वरीतील विचार वाचण्याबरोबरच ऐकण्यासही प्रभावी ठरतात. कीर्तन, प्रवचन आणि सामूहिक पठणाच्या परंपरेत या लयीचे महत्त्व दिसते.

VI. संवादात्मक शैली

ज्ञानेश्वरीच्या शैलीतील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संवादात्मकता. भगवद्गीतेचा मूळ आधारच कृष्ण-अर्जुन संवाद आहे. ज्ञानेश्वरांनी या संवादाला अधिक जिवंत आणि वाचकाभिमुख रूप दिले.

काही ठिकाणी संभाव्य प्रश्न उपस्थित करून त्याचे उत्तर देण्याची पद्धत वापरली जाते. त्यामुळे वाचकाला तो स्वतः या संवादाचा भाग असल्याचा अनुभव प्राप्त होतो.

ही शैली तात्त्विक विषयाचे ओझे कमी करते आणि विचारप्रक्रियेला गतिशील बनवते.

VII. दृष्टांत आणि उदाहरणांची योजना

गहन तत्त्वज्ञान सामान्य व्यक्तीला समजावे यासाठी ज्ञानेश्वरांनी दैनंदिन जीवनातील दृष्टांतांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला. शेती, घरगुती जीवन, निसर्ग, प्राणी, व्यवहार आणि सामान्य अनुभव यांचा आधार घेत अमूर्त तत्त्वे स्पष्ट केली जातात.

‘दोरीवरील साप’ यांसारख्या प्रतिमांच्या माध्यमातून ज्ञान-अज्ञान, भास आणि वास्तव यांसारख्या तात्त्विक संकल्पना समजावण्याचा प्रयत्न दिसतो.

यामुळे तत्त्वज्ञान केवळ पंडितांच्या चर्चेपुरते मर्यादित राहत नाही.

VIII. प्रतीक-योजना

ज्ञानेश्वरीतील प्रतीकात्मकता ही तिच्या साहित्यिक सौंदर्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. अमूर्त आध्यात्मिक संकल्पनांना मूर्त प्रतिमा देणे हा या प्रतीकांचा प्रमुख उपयोग आहे.

निसर्ग, प्रकाश, अंधार, समुद्र, वृक्ष, आकाश, पाणी आणि इतर दैनंदिन प्रतिमांच्या साहाय्याने तात्त्विक अर्थ अधिक सहजपणे व्यक्त केला जातो.

अलंकार अर्थाला सजवतो, तर प्रतीक अमूर्त अर्थाला अनुभवाच्या पातळीवर आणते. या दृष्टीने ज्ञानेश्वरीतील प्रतीकयोजना विशेष लक्षवेधी ठरते.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

IX. मातृवत आणि वात्सल्यपूर्ण शैली

ज्ञानेश्वरीच्या शैलीतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे वाचकाशी निर्माण होणारे आत्मीय नाते. ज्ञानेश्वरांचा स्वर अनेक ठिकाणी कठोर उपदेशकाचा नसून समजावून सांगणाऱ्या मातेसारखा वाटतो.

अशा संबोधनामुळे तत्त्वज्ञान आणि वाचक यांच्यातील अंतर कमी होते. ज्ञानेश्वरीच्या लोकप्रियतेमागे तिच्या या आत्मीय अभिव्यक्तीचाही महत्त्वाचा वाटा आहे.

X. लोकाभिमुखता

तेराव्या शतकातील ज्ञानपरंपरेत संस्कृत भाषेला विशेष स्थान होते. अशा परिस्थितीत मराठीतून तात्त्विक विचार मांडणे हे महत्त्वपूर्ण भाषिक-सांस्कृतिक कार्य होते.

ज्ञानेश्वरांनी सामान्य लोकांच्या जीवनातील उदाहरणे, लोकछंद, लोकवाक्प्रचार आणि परिचित प्रतिमांचा उपयोग केला. त्यामुळे ज्ञानेश्वरीची भाषा लोकांशी जोडली गेली.

ज्ञानाचे आकलन विशिष्ट विद्वत् वर्गापुरते मर्यादित न राहता व्यापक समाजापर्यंत पोहोचविण्याच्या प्रक्रियेत या भाषाशैलीची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

XI. संस्कृत आणि मराठीचा संगम

ज्ञानेश्वरीमध्ये संस्कृत आणि मराठी यांचा संतुलित संगम दिसतो. तात्त्विक संकल्पनांसाठी संस्कृतपर शब्दसंपदा वापरली जाते, तर भावनिक आणि लोकजीवनाशी संबंधित विषयांसाठी मराठीतील सहज शब्दरचना आढळते.

या संगमामुळे ज्ञानेश्वरीची भाषा एकाच वेळी वैचारिक आणि भावपूर्ण बनते.

XII. वर्णनात्मक आणि चित्रात्मक शैली

ज्ञानेश्वरांच्या वर्णनशैलीत प्रसंगचित्रणाला महत्त्व आहे. निसर्ग, मानवी वर्तन आणि विविध प्रसंग शब्दांच्या साहाय्याने वाचकाच्या डोळ्यासमोर उभे करण्याचा प्रयत्न दिसतो.

यामुळे तात्त्विक आशयाला काव्यात्मक अनुभव प्राप्त होतो. ज्ञानेश्वरी केवळ तत्त्वज्ञानाची पोथी न राहता एक रसपूर्ण साहित्यकृती बनते.

XIII. नादमाधुर्य आणि ध्वनी-सौंदर्य

ओवीची लय, शब्दांची पुनरावृत्ती, ध्वनींची योजना आणि वाक्यरचनेतील प्रवाह यामुळे ज्ञानेश्वरीत नादमाधुर्य निर्माण होते.

श्रवणपरंपरेशी संबंधित संतसाहित्यात नादाचे महत्त्व विशेष आहे. ज्ञानेश्वरीचे पठण, कीर्तन आणि प्रवचन यामधून तिच्या ध्वनीमूल्याचा अनुभव येतो.

XIV. ज्ञानेश्वरी आणि मराठी भाषेची प्रतिष्ठा

ज्ञानेश्वरीने मराठी भाषेत गंभीर तात्त्विक आशय मांडण्याची क्षमता प्रभावीपणे दाखविली. त्यामुळे मराठी ही केवळ व्यवहाराची भाषा नसून ज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि काव्याचीही भाषा होऊ शकते, हा साहित्यिक आत्मविश्वास निर्माण झाला.

या दृष्टीने ज्ञानेश्वरीचे योगदान केवळ एका ग्रंथापुरते मर्यादित राहत नाही; ते मराठी भाषेच्या साहित्यिक विकासाशी जोडले जाते.

International Journal of Multidisciplinary Research in Science, Engineering and Technology (IJMRSET)

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

XV. सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव

ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव साहित्यिक क्षेत्राबरोबरच वारकरी परंपरा आणि महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनावरही दिसतो.

ज्ञानेश्वरीतील सर्वात्मभाव, भक्ती, दया आणि समतेचे विचार वारकरी परंपरेच्या व्यापक लोकाभिमुख स्वरूपाशी संबंधित आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या पठणातून आणि निरूपणातून हे विचार पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचले.

तिच्या भाषेमुळे विविध सामाजिक स्तरांतील लोकांना तात्त्विक आशयाशी संपर्क साधता आला, ही तिच्या सामाजिक प्रभावाची एक महत्त्वाची बाजू आहे.

XVI. तुलनात्मक भाषिक संदर्भ

तेराव्या शतकातील लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव या ग्रंथांच्या भाषिक स्वरूपात भिन्नता आढळते.

लीळाचरित्राच्या गद्यरचनेत लोकभाषेचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. अमृतानुभव अधिक गहन तात्त्विक अभिव्यक्तीकडे झुकतो. ज्ञानेश्वरीमध्ये तात्त्विक आशय आणि लोकाभिमुख काव्यभाषा यांचा तुलनेने व्यापक समन्वय दिसतो.

उत्तरकालीन संतपरंपरेतील तुकाराम आणि एकनाथ यांच्या अभिव्यक्तीशी तुलना केली असता ज्ञानेश्वरीची शास्त्रीयता, दृष्टांतप्रधानता आणि ओवीरचना विशेषत्वाने लक्षात येते.

XVII. आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता

ज्ञानेश्वरीची भाषा आणि शैली आजही कीर्तन, प्रवचन, वाचन, अभ्यास आणि भाषांतराच्या माध्यमातून वापरली जाते. तिच्या विचारांची आधुनिक मांडणी करताना तिच्या मूळ भाषेचे सांस्कृतिक महत्त्वही लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

तथापि, तेराव्या शतकातील काही शब्द, संकल्पना आणि वाक्यरचना आधुनिक वाचकासाठी कठीण ठरू शकतात. त्यामुळे टीकात्मक आवृत्ती, शब्दार्थ आणि भाषांतर यांची मदत आवश्यक ठरते.

XVIII. चिकित्सक दृष्टीने मर्यादा

ज्ञानेश्वरीच्या भाषेचे महत्त्व मान्य करताना तिच्या भाषिक मर्यादांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. तेराव्या शतकातील शब्दसंपदा आणि संदर्भ आधुनिक वाचकाला सर्वत्र सहज समजतीलच असे नाही.

तसेच आधुनिक मराठीशी थेट तुलना करताना ऐतिहासिक भाषिक बदल लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ज्ञानेश्वरीचा आधुनिक प्रभाव सिद्ध करण्यासाठी वाचक-अभ्यास, भाषिक कॉर्पस किंवा सांस्कृतिक परिणामांचे अनुभवाधारित संशोधन पुढे करता येईल.

XIX. निष्कर्ष

ज्ञानेश्वरीची भाषा, शैली आणि सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव यांचा विचार करता तिचे महत्त्व बहुआयामी असल्याचे दिसते. ओवी छंद, संवादात्मकता, दृष्टांत, प्रतीक-योजना, लोकाभिमुखता, मातृवत शैली आणि संस्कृत-मराठीचा संगम ही तिच्या भाषिक-साहित्यिक वैशिष्ट्यांची प्रमुख रूपे आहेत.

ज्ञानेश्वरांनी गहन तात्त्विक विचारांना लोकजीवनाशी जोडून मराठी भाषेला एक महत्त्वपूर्ण साहित्यिक आणि तात्त्विक अभिव्यक्तीचे माध्यम दिले. वारकरी परंपरेशी तिचे नाते आणि तिच्या विचारांचे लोकपरंपरेत झालेले प्रसारण यामुळे तिचा सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भही महत्त्वाचा ठरतो.

म्हणून ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केवळ धार्मिक किंवा तात्त्विक ग्रंथ म्हणून न करता भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अशा बहुआयामी दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे.

**International Journal of Multidisciplinary Research in
Science, Engineering and Technology (IJMRSET)**

(A Monthly, Peer Reviewed, Refereed, Scholarly Indexed, Open Access Journal)

संदर्भग्रंथ

1. भावे, विनायक लक्ष्मण – ज्ञानेश्वरी : वाङ्मय आणि विवेचन.
2. पंडित, विनायक नरोहर – सार्थ ज्ञानेश्वरी.
3. नेने, कृष्णाजी अनंत – ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान.
4. देशपांडे, पुंडलिक नारायण – ज्ञानेश्वरी : एक चिंतन.
5. तुळपुळे, शंकर गोविंद – भारतीय साहित्याचा इतिहास.
6. क्षीरसागर, श्रीकृष्ण केशव – वारकरी संप्रदाय.
7. मोरे, सदानंद शंकर – तुकाराम दर्शन.
8. पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र – मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.
9. बहिरट, भालचंद्र पांडुरंग – वारकरी संप्रदायाचा इतिहास.
10. भगवद्गीता, गीता प्रेस, गोरखपूर.
11. श्री ज्ञानेश्वर चरित्र आणि ग्रंथ परिचय – विविध लेखसंग्रह.
12. मराठी संशोधन पत्रिका – महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH IN SCIENCE, ENGINEERING AND TECHNOLOGY

| Mobile No: +91-6381907438 | Whatsapp: +91-6381907438 | ijmrset@gmail.com |

www.ijmrset.com